

Roman

VASILİ
GROSSMAN

YAŞAM VE
YAZGI

5. BASKI
Çeviri: AYŞE HACIHASANOĞLU

♥ can
modern

VASİLİ GROSSMAN
YAŞAM VE
YAZGI

Can Modern

Yaşam ve Yazgı, Vasili Grossman

Rusça aslından çeviren: Ayşe Hacıhasanoğlu

Jizn i sudba

© 1980-1991, L'Éditions L'Âge d'Homme ve Vasili Grossman vârisleri

© 1992, Vasili Grossman vârisleri

Önsöz: © 1985, Robert Chandler

© 2012, Can Sanat Yayınları A.Ş.

Bu eserin Türkçe yayın hakları AnatoliaLit Telif ve Tercümanlık Hiz. Ltd. Şti. aracılığıyla alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. basım: 2012

5. basım: Aralık 2022, İstanbul

Bu kitabın 5. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Dizi editörü: Emrah Serdan

Düzeltili: Mert Tokur

Editör: Sabri Gürses

Sanat yönetmeni: Utku Lomlu / Lom Creative (www.lom.com.tr)

Kapak tasarımı: Ezgi Arslan / Utku Lomlu / Lom Creative (www.lom.com.tr)

Baskı ve cilt: Melisa Matbaacılık Yayıncılık San ve Dış Tic. Ltd.

Maltepe Mah. Davutpaşa Çiftelhavuzlar Sk. No:16 Acar San. Sit.

Zeytinburnu, İstanbul

Sertifika No: 45099

ISBN 978-975-07-5948-2

CAN SANAT YAYINLARI

YAPIM VE DAĞITIM TİCARET VE SANAYİ A.Ş.

Maslak Mah. Eski Büyükdere Cad. İz Plaza, No: 9/25, Sarıyer / İstanbul

Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33

canyayinlari.com

yayinevi@canyayinlari.com

Sertifika No: 43514

VASİLİ GROSSMAN
YAŞAM VE
YAZGI

ROMAN

Rusça aslından çeviren
Ayşe Hacıhasanoğlu

♥can

Vasili Grossman'ın Can Yayınları'ndaki diğer kitapları:

Her Şey Geçip Gider, 2013

Savaşta Bir Yazar: Vasili Grossman Kızıl Ordu'yla 1941-1945
(yay. haz. A. Beevor - L. Vinogradova), 2013

VASİLİ SEMYONOVİÇ GROSSMAN, 1905'te Ukrayna'da, asimile olmuş Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Moskova'da kimya mühendisliği eğitimi gördü, Donbass havzasında kimya mühendisi olarak çalıştı. 1930'dan sonra yazar olmaya karar vererek öykü, roman ve oyunlar kaleme aldı. İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren savaş muhabiri olarak Sovyet ordusuyla birlikte Moskova, Stalingrad, Kursk ve Berlin savaşlarına katıldı; özellikle Stalingrad savunması sırasında yazdığı yazılar ve sergilediği cesaretle bir efsane oldu. Savaşın ardından, İlya Ehrenburg'la birlikte, Almanların, işgal altındaki SSCB topraklarında Yahudilere uyguladıkları vahşeti anlatan *Çornaya Kniga* (Kara Kitap) adlı çalışmayı hazırladı. İlk kez tanıklıklara dayalı bir belge niteliği taşıyan ve gerek tarihî, gerekse insani açıdan büyük öneme sahip bu kitap, Stalin'in "kozmpolitizm"e karşı başlattığı kampanya nedeniyle imha edilerek, ancak yıllar sonra gün ışığına çıkabildi. Başyapıtı *Yaşam ve Yazgı*'yı 1960'ta bitiren Grossman, müsveddelerini *Znamya* dergisine verdi. Ancak roman reddedilmekle kalmadı, devlet güvenlik organları romanı mahkûm ederek ilgili her şeye el koydu. Grossman, yaşamının son on yılını Sovyet rejiminin yoğun baskısı altında, eserlerinin hemen hemen hiçbirinin yayımlandığını göremeden geçirdi ve 1964'te Moskova'da umutsuzluk içinde öldü. Ne ki *Yaşam ve Yazgı*, rejim muhalifleri tarafından ülke dışına çıkarıldı ve bazı eksikliklerle de olsa ilk kez 1980'de, İsviçre'de basıldı. Başyapıtı *Yaşam ve Yazgı*, yetmiş yıl sonra yüz binler tarafından okunan, eleştirilenlerce "yirminci yüzyılın Savaş ve Barış'ı" olarak nitelendiril-

len Grossman, aynı zamanda tarihin en önemli savaş muhabirlerinden biri olarak kabul edilir. Ölümünden sonra derlenerek yayımlanan İkinci Dünya Savaşı yazıları, eleştirmen ve tarihçiler tarafından bu alandaki en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilir.

AYŞE HACIHASANOĞLU, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü 1973 yılında bitirdikten sonra yedi yıl çevirmen olarak SSCB Büyükelçiliği Basın Bürosu'nda çalıştı. Bu dönemde *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi* ve *Bir Karagün Dostluğu* çevirileri yayımlandı. Dostoyevski'den *Karamazov Kardeşler* ve *Uysal Kız*; Tolstoy'dan kısa öyküler, *Kafkas Esiri* ve *Diriliş*; Turgenyev'den *Babalar ve Oğullar*; Gorki'den seçme öyküler, *Makar Çudra*, *Bozkırda*, *Seyirciler*, *Amerika'dan İtalya'ya*, *Edebi Portreler* ve Aleksandr Bogdanov'dan *Kızıl Yıldız* çevirileri arasındadır.

Annem Yekaterina
Saveliyevna Grossman'a adanmıştır

İçindekiler

SUNUŞ / Robert Chandler	13
Birinci Kısım	35
İkinci Kısım	449
Üçüncü Kısım	841

SUNUŞ

Robert Chandler

“Toprak altında yatanlar adına konuşmak”

Vasili Grossman’ın yaşamı ve yapıtı

Vasili Semyonoviç Grossman 12 Aralık 1905’te, Ukrayna’nın Berdiçev şehrinde doğdu; bu şehirde Avrupa’nın en büyük Yahudi topluluklarından biri yaşıyordu. Anne babası Yahudiydi ve önce oğullarına İosif adını verdiler, ama açıkça Yahudi olan bu isim daha sonra Vasili yapıldı; refah sahibi ve asimile olmuş bir aileydi bu. Çocukluğunun bir noktasında anne babasının boşandığı anlaşılıyor. Vasili’yi annesi, zengin bir amcasının yardımıyla büyüttü. 1910-1912 arası Vasili’yle annesi İsviçre’de, büyük olasılıkla Cenevre’de yaşıyordu. Annesi Yekaterina Saveliyevna daha sonra Fransızca öğretmeni olarak çalıştı ve Vasili iyi bir Fransızca eğitimi aldı. 1914-1919 arası Kiev’de ortaokula gitti ve 1924-1929 arası Moskova Devlet Üniversitesi’nde kimya eğitimi aldı.¹ Orada asıl mesleğinin edebiyat olacağını anladı. Fakat bilime olan ilgisini kaybetmedi; *Yaşam ve Yazgı*’nın temel karakteri ve birçok açıdan bir otoportre olan Viktor Ştrum’un nükleer fizikçi olması bir rastlantı değil.

Grossman, mezun olduktan sonra Donbass sanayi bölgesine taşındı, orada bir madende güvenlik müfettişi ve bir tıp enstitüsünde kimya öğretmeni olarak çalıştı. 1932 yılında Moskova’ya döndü ve 1934’te hem “V gorode berdiçyove” (Berdiçev Şehrinde) adlı, Maksim Gorki, Mihail Bulgakov ve İzak

1. Yahudi Soykırımı’nın belki de Batılı en büyük tanığı olan Primo Levi de hayatı boyunca endüstri kimyacısı olarak çalışmıştı. Grossman gibi o da hassas betimleme ve çözümlemelerin ustasıdır.

Babel'in¹ övgüsünü kazanan öyküsünü hem de Donbass madencilerinin hayatıyla ilgili *Glyukauf*² adlı romanını yayımladı. Grossman, 1937 yılında Sovyet Yazarlar Birliği'ne kabul edildi. 1937-1940 arasında yayımlanan *Stepan Kolçugin* adlı romanı Stalin Ödülü'ne aday gösterildi.

Eleştirmenler genellikle Grossman'ın hayatını iki kısma ayırır. Örneğin Tzvetan Todorov, "Grossman ünlü ve başarılı Sovyet yazarları arasında tavır değiştiren tek yazardır ya da en azından sayılı birkaç yazardan biridir. Ondaki köle öldü ve özgür bir adam doğdu,"³ der. Bu sözler kulağa etkileyici geliyor, ama 1930 ve 1940'ların "konformist" yazarıyla 1950'lerde *Yaşam ve Yazgı* ile *Vsyo teçyot*'u (Her Şey Geçip Gider) yazan "muhalif" yazar arasında kesin bir ayrım çizmek yanlış olacaktır. *Glyukauf* bugün sıkıcı görünebilir, ama bir zamanlar onu okuyanları sarsmış olmalı; 1932 yılında Gorki, bir taslağı "doğalcılık"ı yüzünden eleştiriyordu – "doğalcılık" katlanması güç bir gerçeği çok fazla anlatmanın Sovyetçesiydi. Gorki, raporunun sonunda yazarın kendisine şöyle sorması gerektiğini söylüyordu: "Neden yazıyorum? Hangi doğruyu onaylıyorum? Hangi doğrunun zafer kazanmasını istiyorum?"⁴ Daha o zaman bile doğru karşısında bu türden sinik bir tutum benimsediği için Grossman aforoz edilebilirdi. Fakat Gorki'nin sevgileri karşısında etkilenmemek mümkün değil; sanki Grossman'ın doğruluk aşkının onu nereye götüreceğini sezmiş gibiydi. Birkaç yıl sonra yazdığı *Çitiri dünya* (Dört Gün) adlı öyküde, Grossman "Mutlak doğru en güzel şeydir," epigrafını kullanıyordu; ve 1961 yılında, *Yaşam ve Yazgı*'nın elyazmalarına el konduktan sonra Hruşçov'a şöyle yazdı: "Kitabımda doğru olduğuna inan-

1. Bkz. Semyon Lipkin, *Stalingrad Vasiliya Grossmana* (Vasili Grossman'ın Stalingrad'ı, Ardis, 1986), s. 10. Babel: "Musevi başkentimize yeni gözlerle bakılıyor." Bulgakov: "Gerçekten kayda değer bir şeyler yayımlamak mümkün demek!"

2. Başlık, Almanca *Glück auf* sözünden alınmıştır. Tam olarak "Şans yukarı" demek olan bu söz yüzeye çıkarılan madenciye söylenirdi. Daha genel olarak "İyi şanslar" anlamı taşırdı.

3. Tzvetan Todorov, *Hope and Memory* (Umut ve Bellek), Atlantic, 2005, Londra, s. 50.

4. *Stalingrad*, s. 10.

dığım ve inanmaya devam ettiğim şeyleri yazdım. Sadece iyice düşündüğüm, hissettiğim ve acısını çektiğim şeyleri yazdım.”¹

Grossman'ın bir yönü –doğruluk sevgisi ya da eleştirel aklı– sadece Gorki'yi değil, Stalin'i de tedirgin etmiş gibi görünüyor. *Glyukauf* gibi, *Stepan Kolçugin* de bugün fazlasıyla ortodoks görünebilir, ama Stalin onu Stalin Ödülü adayları arasından çıkarmış, bir genç devrimciyi anlatan bu romanın “Menşevik sempatzanı”² olduğunu söylemişti. Aslında Grossman ne Menşevik ne de kurbandı; yine de Büyük Temizlik³ döneminde cesur davrandı. 1938 yılında ikinci eşi Olga Mihaylovna tutuklanınca, Grossman onun daha önceki kocasından, bir önceki yıl tutuklanmış Boris Guber'den olan iki oğlunu evlat edindi; Grossman böyle hızlı hareket etmese, çocuklar “halk düşmanları”nın çocuklarının gönderildiği kamplara gönderilebilirdi. Sonra Grossman NKVD'nin⁴ başı olan Yejov'a mektup yazarak Olga Mihaylovna'nın artık onun eşi olduğunu, bağlarını tümüyle kopardığı eski kocasının eylemlerinden sorumlu olmaması gerektiğini söyledi; o yılın sonuna doğru Olga Mihaylovna serbest bırakıldı.⁵ Grossman'ın arkadaşı Semyon Lipkin şu yorumu yapıyordu: “Bütün bunlar çok normal görünebilir, ama... Devletin baş celladına böyle bir mektup yazmaya çok az insan cesaret edebilirdi.”⁶ Tam da bu dönemde

1. *Stalingrad*, s. 81.

2. Rus Sosyal Demokrat Partisi, 1903'teki 2. Kongre sırasında Bolşevikler (çoğunluk) ve Menşevikler (azınlık) diye ikiye bölündü. 1917 Bolşevik hükümet darbesinden sonra, Menşeviklerin büyük kısmı ya tutuklandı ya sürüldü.

3. Sovyetler Birliği'nde 1930'ların sonlarında halka açık göstermelik üç mahkeme ile bir dizi kapalı ve gizli tutanaklı duruşma sonucu birçok tanınmış eski Bolşevik'in ihanetle suçlanarak idama ya da hapse mahkûm edildiği dönem.

4. Sovyet gizli servisinin adı çok sık değişti; başlıca isimleri ve kısaltmaları, kronolojik olarak şöyleydi: Çeka, OGPU, NKVD ve KGB.

5. Bu hikâyenin ayrıntılı bir anlatımı ve Grossman'ın Yejov'a yazdığı mektup için bkz. John Garrard ve Carol Garrard, *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasili Grossman* (Berdiçev'in Kemikleri: Vasili Grossman'ın Yaşamı ve Yazgısı), Free Press, 1996, s. 122-125 ve 347-348.

6. *Stalingrad*, s. 13. Todorov ima yoluyla bile olsa Boris Guber'i de savunmaya çalışmadığı için Grossman'ı kınayarak hata yapıyor (Todorov, *Hope and Memory*, s. 50); böyle bir çaba sadece Grossman'ın tutuklanmasıyla değil, Olga Mihaylovna'nın da hapisten çıkamamasıyla sonuçlanırdı.

Grossman tutuklama ve suçlamalarla ilgili birkaç öykü üzerinde çalışmaya başladı; bunlar ilk kez 1960'larda yayımlandı.

Grossman'ın muhalefete kayması ağır ağır oldu; bu süreçte belli bir olay diğerlerinden önemli sayılmaz. Birçok kişi gibi o da tutarsız davranıyordu. Savaş yıllarında ne Almanlardan ne de NKVD'den korkmuştu; fakat 1952'de, Stalin'in Yahudi düşmanı kampanyası güçlenirken Grossman, Stalin'in canına kastettiği söylenen Yahudi doktorların ağır şekilde cezalandırılması için yazılmış bir dilekçeye imza attı.¹

Grossman'ın bu dönemdeki zayıflığı şaşırtıcı olabilir. Anlık bir yanılma da olabilir bu; Grossman ondan imza istenmeden kısa süre önce, şair ve editör Aleksandr Tvardovski'yle tartışmıştı ve kuşkusuz kafası karıştı.² Fakat *Yaşam ve Yazgı* bir bakıma totalitarizm hükmü altında yaşamının yol açtığı güçlüklerin bir ansiklopedisi gibidir ve bir bireyin totalitarizmin baskılarına karşı koymasının ne kadar güç olduğunu Grossman'dan daha iyi dile getirmiş kimse yoktur:

Ama görünmeyen bir güç onu eziyordu. Bu gücün hipnotize edici ağırlığını hissediyordu. Bu güç onu kendi istediği gibi düşünmeye, kendi dikte ettiklerini yazmaya zorluyordu. Bu güç onun içindeydi, yüreğini donduruyordu, iradesini zayıflatıyor[du.]

(...)

Bu güce boyun eğenlere ancak böyle bir gücü üzerinde hissetmeyenler hayret edebilir. Bu gücü üzerinde hissetmiş olan insanlar başka bir şeye, bir an olsun parlayabilme gücüne, öfkeyle ağızdan çıkmış bir söze, ürkek ve hızlı bir protesto jestine hayret ederler (920-921).

1. Grossman'ın savaş muhabiri olan arkadaşı –ve rakibi– İlya Ehrenburg da genellikle ilkesiz sayılıyordu. Fakat Ehrenburg hem bu mektubu imzalamayı reddetmiş hem de Stalin'e neden reddettiğini yazmıştı. Ştrum'un *Yaşam ve Yazgı*'da Sokolov'a karşı tereddütlü hisleri Grossman'ın Ehrenburg karşısındaki hisleridir (Jonathan Brent ve Vladimir P. Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors 1948-1953* [Stalin'in Son Suçu: Yahudi Doktorlara Karşı Komplo 1948-1953]) s. 300-306. Alice Nakhimovsky'ye buna dikkatimi çektiği için teşekkür ederim (özel görüşme).

2. Lipkin, *Stalingrad*, s. 42-43.

Grossman kendi hatalarından saklanmaya çalışmıyordu. Kendini en çok annesini 1941'de Alman saldırısı başladığında Berdiçev'den çıkaramadığı için kınıyordu. Fakat annesiyle anlaşamayan karısını da suçluyordu; savaştan kısa süre önce, Grossman karısına annesini Moskova'daki dairelerinde birlikte yaşamaya davet etmeyi önermişti ve Olga Mihaylovna evde yer olmadığını söylemişti.¹ Eylül 1941'de Yekaterina Saveliyevna, Berdiçev'de yaşayan diğer otuz bin Yahudiyle birlikte Almanlar tarafından öldürüldü. Grossman'ın ölümünden sonra, evrak arasında bir zarf bulundu; zarfın içinde 1950 ve 1961 yıllarında, annesinin ölümünün dokuzuncu ve yirminci yıldönümlerinde yazdığı iki mektup ve iki fotoğraf vardı. İlk mektupta Grossman şöyle yazıyordu:

Onlarca, belki yüzlerce kez senin nasıl öldüğünü, ölümle buluşmaya nasıl yürüdüğünü düşündüm. Seni öldüren kişiyi hayal etmeye çalıştım. Seni gören son kişi oydu. O sırada hep beni düşündüğünü biliyorum.²

Fotoğraflardan biri Vasili'yi çocukken annesiyle birlikte gösteriyor; öteki, Grossman'ın ölü bir SS subayından aldığı fotoğraf, büyük bir çukurun içindeki yüzlerce çıplak kadını gösteriyor. Annesinin ölümü, Grossman'ın suçu ve Grossman'la karısının sürekli birbirini suçlaması *Yaşam ve Yazgı*'da yankısını bulur. Grossman'ın annesinin kurgusal portresi olan Anna Semyonovna'nın oğluna yazdığı ve gettoda çıkartmayı başardığı mektup, bence, Doğu Avrupa Yahudileri için yazılmış en güçlü ağıttır.³

Grossman savaşı kendisi için bir kefaret gibi görmüş olabilir. Gözlerinin ve sağlığının bozuk olmasına rağmen gönüllü er oldu. Fakat *Krasnaya Zvezda* (Kızıl Yıldız) gazetesinde gö-

1. *Stalingrad*, s. 75.

2. *The Bones of Berdichev*, s. 352.

3. *La Dernière Lettre* (Son Mektup). Bu mektuptan yola çıkan tek kişilik oyun, 2000 yılında Frederick Wiseman tarafından Paris'te sahnelendi; Wiseman bu prodüksiyondan yola çıkan bir film yaptı. Ardından Aralık 2003'te, New York'ta *The Last Letter* adıyla sahnelendi. Rusçası Aralık 2005'te, Grossman'ın doğumunun yıldönümünde, Moskova'da sahnelendi.

revlendirildi ve kısa sürede savaş muhabiri olarak ün kazandı, cesareti ve direnciyle hemen herkesi etkiledi. Moskova savunmasından Berlin'in ele geçirilmesine dek bütün önemli savaşları yazdı ve makalelerini hem askerler hem generaller beğendi; başka hiçbir gazeteci Grossman'ın "savaşın acımasız gerçeği" dediği şeyi aynı şekilde yazamadı. Defterleri NKVD tarafından görülmüş olsaydı, bu Grossman'ın hayatına mal olabilirdi; bazılarında önemli komutanlar hakkında olumsuz düşünceler, bazılarında da asker kaçakları ve Almanlarla işbirliği gibi tabu konular yer alıyordu.

Defterler beklenmedik ayrıntılarla, büyük kısmı *Yaşam ve Yazgı*'da yer bulmuş olan ayrıntılarla doludur. Erken döneme ait bir notta, "Cephenin sıradan kokusu, morgla demirci atölyesi arası bir koku," der. Stalingrad'a geldikten kısa bir süre sonra Grossman şöyle yazar: "Bir karenin üstünde günbatımı. Korkunç ve tuhaf bir güzellik: Açık pembe bir gök binlerce, binlerce boş pencere ve çatının üzerinde yükseliyor. Kaba renklerle boyanmış dev bir afiş: *Svetliy Put* (Aydınlık Yol)." ¹

Grossman söyleşi yaparken asla not tutmazdı, belki de insanları rahatsız etmekten korktuğu için güçlü hafızasına güvenirdi. Hayatın her alanından, kadın erkek herkesin güvenini kazanabiliyordu: keskin nişancılar, generaller, savaş pilotları, Sovyet Ceza Birliği'ndeki askerler, köylüler, Alman mahkûmlar, Alman işgali altındaki bölgelerde çalışmaya devam eden öğretmenler... *Krasnaya Zvezda*'nın başeditörü Ortenberg şöyle yazmıştı: "Stalingrad Cephesi'ne bağlı diğer bütün muhabirler Grossman'ın tabur komutanına nasıl ulaştığını anlayamamıştı (...) bu sessiz ve içine kapanık Sibiryalı onunla altı saat konuşmuş (...) ona bilmek istediği her şeyi anlatmıştı, hem de çok kötü bir vakitte." ² Başka bir yerde de Ortenberg şöyle yazdı: "Ondan acele etmesini istemedik. Nasıl çalıştığını biliyorduk. En kötü koşullarda, soluk ışıklı bir sığınakta, tarlada, yatakta ya da tıka basa dolu bir izbede yazmayı öğrenmiş-

1. Vasily Grossman, *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army 1941-1945* (Savaşta Bir Yazar: Vasili Grossman Kızıl Ordu'yla 1941-1945), editörlük ve çeviri: Anthony Beevor ve Luba Vinogradova (Pantheon, 2006), s. 126. *Svetliy Put*, Aleksandrov'un yönettiği bir filmin adıdır (1940).

2. *A Writer at War*, s. XIV.

ti. Ağır ağır yazıyor, yazarken bütün gücünü bu işe harcıyordu.”¹

1943'te Stalingrad'da Almanların teslim olmasından sonra, Ukrayna'ya giren ilk Kızıl Ordu birliklerinin arasında Grossman da vardı. Büyük kısmı Yahudi olan yüz bin kişinin katledildiği Babi Yar Katliamı'nı öğrendi. Kısa süre sonra, Berdiçev'de annesinin ölümüyle ilgili ayrıntıları da öğrendi. Berdiçev'i andıran isimsiz bir şehirde geçen, yüzlerce Yahudinin katledilmesiyle sonuçlanan olayların kurgusal bir anlatımı olan *Stariy uçitel* (Yaşlı Öğretmen) öyküsü *Znamya* dergisinde yayımlandı; ölenlere bir ağıt olan *Ukraina bez evreyev* (Yahudisiz Ukrayna) adlı makalesini *Krasnaya Zvezda* geri çevirdi, ama makale Yidiş çevirisiyle Antifaşist Yahudi Komitesi'nin dergisinde yayımlandı; bu ikisi bütün dillerde yayımlanan ilk soykırım metinleri arasında yer alır.² Grossman'ın, Nazi ölüm kamplarını anlatan ilk yazı olan (1944 sonlarında yazılmıştı) “Treblinski ad” (Treblinka Cehennemi) adlı çarpıcı ve kederli makalesi, Nürnberg Mahkemeleri'nde yeniden yayımlandı ve belge olarak kullanıldı.

Soykırımın ölçeğini kavramak bugün bile –bu kadar tanıklık yayımlandıktan sonra bile– zordur. Hem soykırımın başlangıcı olan Ukrayna katliamlarını hem de Polonya ölüm kamplarını araştıran ilk kişi olan Grossman, anlaşılması güç bir ahlak ve hayal cesareti sergiledi. Treblinka'nın var olduğuna dair bütün izleri yok etmeye çalışmıştı Naziler, ama Grossman bölgedeki köylülerle ve hayatta kalan kırk kişiyle görüşerek kampta başvurulmuş fiziksel ve psikolojik baskı mekanizmalarını yeniden ortaya çıkarmayı başardı. Kandırmanın rolünü, “SS ölüm psikyatrilarının nasıl insanların aklını bir kez daha karıştırıp onlara umut vermeyi” başardığını ayrıntılı bir şekilde yazdı. “Aynı ses tekdüze bir şekilde konuşur: ‘Kadın ve çocuklar ayakkabılarını çıkarın... Çorapları ayakkabıların içine koyun... Tertipli olun... Banyoya giderken belgelerinizi, paranızı, havlu ve sabununuzu yanınıza alın. Tekrar ediyorum...’”³

1. *A Writer at War*, s. 62.

2. *Stariy uçitel*, *Znamya*, no. 7 ve 8 (1943); *Ukraina bez evreyev*, *Eynikayt*, 25 Kasım ve 2 Aralık 1943.

3. *A Writer at War*, s. 291.

Coleridge bir keresinde imgelemi “gerçeğin ruhunu tut-saklıktan kurtarma gücü” olarak tanımlamıştı; Grossman belli ki bu güce herkesten fazla sahipti.

Fakat resmî Sovyet yaklaşımına göre Hitler bütün halklara aynı ölçüde eziyet etmişti; Yahudilerin acılarını dile getirenlere, “Ölüleri birbirinden ayırmayın!” deniyordu. Ölenlerin büyük kısmının Yahudi olduğunu kabul etmek diğer Sovyet halklarının –ve özellikle de Ukraynalıların– soykırımı ortak olduğunu kabul etmeyi gerektirecekti; zaten Stalin de anti-semitistti.

Grossman, 1943 ile 1946 arasında, İlya Ehrenburg’la birlikte Antifaşist Yahudi Komitesi için çalışarak Sovyet ve Polonya topraklarında yaşanan Yahudi katliamları hakkında *Çornaya Kniga* (Kara Kitap) adlı bir belge hazırladı. Fakat *Çornaya Kniga* yayımlanamadı;¹ böyle bir malzemeyi kabul ettirmeye imkân yoktu.

Narod Bessmerten (Ölümsüz Halk) adlı roman, tıpkı *Stepan Kolçugin* gibi Stalin Ödülü’ne aday gösterildi ama Stalin tarafından veto edildi; ne var ki komite topluca ona oy vermişti. Grossman’ın bir sonraki, *Za Pravoye Delo* (Haklı Bir Dava Üğruna, 1952) adlı romanı için önce coşkulu değerlendirmeler yazıldı, ama sonra kitap kınandı; bunun nedeni büyük olasılıkla Grossman’ın Yahudi olması ve Stalinizmin o doruk noktasında, savaşı –ve özellikle de o kâbus gibi geçen ilk yılı– ılımlı bir gerçekçilikle bile olsa yazmanın kabul edilemez hale gelmesiydi. Antifaşist Yahudi Komitesi’nin diğer önemli üyeleri zaten tutuklanmış ya da öldürülmüştü ve yeni bir kovuşturma dalgası başlamak üzereydi; Stalin Mart 1953’te ölmeseydi Grossman kesinlikle tutuklanacaktı.

Sonraki birkaç yıl boyunca Grossman şöhretin tadını çıkarırdı. Önemli bir nişan olan Kızıl Emek Madalyası’nı aldı ve *Za Pravoye Delo* yeniden yayımlandı. Bu arada iki şaheserini yazıyordu, Rusya’da 1980’lerin sonuna dek yayımlanmayacak olan

1. Sovyet edisyonun baskı kalıpları 1948’de yok edildi. Rusça tam metin (bugüne dek Rusya’da yayımlanmadı) ilk kez İsrail’de 1980’de ve 1990’larda bütün dünyada yayımlandı. Bkz. Simon Markish, “A Russian Writer’s Jewish Fate” Commentary (Nisan 1986), s. 42.

şaheserlerini: *Yaşam ve Yazgı* ile *Vsyo teçyot*.¹ Politik açıdan çok sapkın olmayan *Za Pravoye Delo*'nun devamı diye düşünülen *Yaşam ve Yazgı*'yı, ilkiyle birçok ortak karaktere sahip ayrı bir roman gibi düşünmekte yarar var. Bu kitap sadece edebî olarak değil tarihî olarak da önemlidir; Stalin Rusyası'nın bundan daha tam bir resmi yok elimizde. Diğer muhalif yazarların –Şalamov, Soljenitsin, Nadejda Mandelştam– gücü dışlanmış olmalarından gelir: Grossman'ın gücü, en azından kısmen, Sovyet toplumunun her katmanını yakından biliyor olmasındandır. *Yaşam ve Yazgı*'da Grossman başka birçok Sovyet yazarının çabaladığı ama başaramadığı bir şeyi başarır: Bütün bir çağın portresi. Her karakter canlı bir şekilde sunulsa da, belli bir grup ya da sınıfı temsil eder ve o sınıfın kaderini örnekleyen bir kadere ulaşır: Yahudi bir entelektüel, Ştrum; sinik Stalinist memur, Germanov; 1930'larda tutuklanan binlerce eski Bolşevik'ten ikisi, Abarçuk ve Krimov; yetkililerin 1941 felaketleri sırasında, en azından birkaç yıl boyunca, askerî yeteneğin parti görevlilerinden onay almaktan daha önemli olduğunu kabul etmek zorunda kalarak desteklediği bir subay, Novikov. Romanın ne üslup ne de yapı açısından sıra dışı bir yanı yok. Fakat Grossman'ın ısrarlı ahlaki sorgulaması ve komünizmi aykırı bir şekilde Nazizmle eşitlemesi sonucunda, *Yaşam ve Yazgı*, hiç durmadan gerçek bir Sovyet destanı talep eden yetkililerin bu talebini garip bir şekilde karşılayacaktır. Fakat Batı'da bile komünizm ile nasyonal sosyalizmin birbirinin ayna görüntüsü olduğunu anlayan insanların sayısı çok azken, Nazileri yenmekle övünen bir rejim için bunu düşünmek tam bir sapkınlık olacaktır.

Ekim 1960'ta, Semyon Lipkin ve Yekaterina Zabolotskaya adlı iki dostu ve sırdaşının öğütlerini dinlemeyen Grossman, elyazmasını *Znamya* editörlerine teslim etti. Nikita Hruşçov'un başlattığı yumuşama dönemi doruk noktasındaydı ve Grossman romanın yayımlanabileceğine inanıyordu. Şubat 1961'de, üç KGB görevlisi eve gelip elyazmasına ve onunla bağlantılı

1. *Vsyo teçyot*'u İngilizceye Thomas Whitney çevirdi ve kitap *Forever Flowing* adıyla yayımlandı. Grossman, içine elyazısı düzeltmeler eklenmiş bir daktilo metni olan son versiyonu Yekaterina Zabolotskaya'ya teslim etti. O da onu John ve Carol Garrard'a bağışladı, onlar da kitabı Harvard Üniversitesi'nin Saharov arşivine bağışladılar.

malzemelere, hatta karbon kopya kâğıdına ve daktilo şeritlerine bile el koydular. Sovyet yetkililerinin bir kişiyi değil bir kitabı “tutukladığı” sadece iki olay vardır böyle;¹ *Gulag Takımadaları* dışında bu kadar tehlikeli sayılan başka bir kitap daha olmamıştı.² Grossman bu ziyaretten bahsetmemesi için imzalaması istenen belgeyi imzalamayı reddetti, ama diğer açılardan işbirliği yaptı, KGB görevlilerini kuzenine ve iki daktilocuya götürdü, böylece elyazmasının diğer kopyalarına da el koyabildiler. KGB’nin şaşırtıcı bir şekilde fark edemediği şey, Grossman’ın iki kopya daha yaptırmış olduğuydu; birini Semyon Lipkin’e, diğerini de edebiyat dünyasıyla hiçbir bağı olmayan, öğrencilik günlerinden arkadaşı Lyolya Dominikina’ya vermişti.

Birçokları Grossman’ın *Yaşam ve Yazgı*’nın Sovyetler Birliği’nde yayımlanabileceğini düşünmekle delice bir saflık sergilediğine inanır; Lipkin ve Zabolotskaya’nın görüşü budur, romanın ek bir kopyasını çıkarmayı ancak onların ısrarıyla kabul ettiğini söylerler.³ Fakat şair Korney Çukovski 27 Aralık 1960’ta günlüğüne şöyle yazıyordu: “Hruşçov’un sekreteri Kazakeviç’i arayıp romanın muhteşem olduğunu, tam da bugün gereken şey olduğunu ve Hruşçov’a bu düşüncesini açacağını söylemiş.”⁴ Bu basit bir dedikodu olsa bile, Çukovski’nin bunu ciddiye alması önemlidir.

Kendi adıma Grossman’ı saf sayamıyorum; belli ki hem insan psikolojisi hem de Sovyet rejiminin iç işleyişi konusunda derin bilgisi vardı. Üstelik bugünden geriye bakıp Hruşçov’un 1956 yılında Stalin’i kınamasından sonra hızla değişen politik durum hakkında yargıda bulunmak çok kolaydır. Sanat eleştirmeni İgor Golomstok bana Sovyet rejimini derinden eleştiri-

1. OGPU, Mayıs 1926’da Bulgakov’un evinde arama yaparken *Bir Köpek Kalbi*’nin elyazmasının iki kopyasına el koydu; fakat iki yıl sonra geri verdiler. Grossman’ın kendisi de *Yaşam ve Yazgı*’nın “tutuklandığından” bahsediyordu; bu olayı tartışan diğer Ruslar da aynı sözcüğü kullanırlar.

2. Buna karşılık Pasternak, *Doktor Jivago*’nun kopyalarını arkadaşlarına, editörlere gösterdi ve hatta elyazmasını Sovyet posta sistemine teslim etti; onun suçu romanı yazmak değil yurtdışında yayımlamaktı.

3. *The Bones of Berdichev*, s. 263-265.

4. Korney Chukovsky, *Diary 1901-1969* (Günlük 1901-1969), Yale University Press, 2005, s. 451.

ren ama –Grossman gibi– bütün hayatlarını onun içinde geçirmiş aklı başında birçok insanın büyük umutlar beslediğini anlatmıştı. Lipkin’e göre Grossman tutuklanabileceğini biliyordu; bana göre o sadece yalan söylemekten yorulmuştu, kendisini yetkililerin kaprisli taleplerine uydurmaya çalışmaktan yorulmuştu. Yetkililerin onu değil romanını tutuklamak gibi tuhaf bir adım atabileceği gelmemişti aklına. Buna rağmen önlem almış, Lipkin’e bile Lyolya Dominikina’ya teslim ettiği kopyayı haber vermemişti.¹

Grossman romanının yayımlanmasını talep etmeyi sürdürdü. Daha sonra Hruşçov ve Brejnev yıllarının başlıca ideoloğu olan Suslov’un yanına çağrıldı. Suslov zaten bildiği şeyleri tekrarladı ona, bu roman iki-üç yüzyıl daha yayımlanamazdı. Suslov’un önyargısından daha çarpıcı olan şey –mizahçı Vladimir Voynoviç’in bir ara dikkat çektiği gibi– romanın kalıcı önemini tartışmasız bir şekilde kabul etmiş olmasıdır.²

Romanın sonsuza dek kaybolmasından korkan Grossman depresyona girdi. Semyon Lipkin şöyle anlatıyor: “Grossman gözümüzün önünde yaşlandı. Kıvrıkcık saçları gitgide ağardı ve bir kellik belirdi. Astımı geri geldi. Yürümekte güçlük çekmeye başladı.”³ “Beni karanlık bir köşede boğazladılar,” diyordu Grossman.⁴ Yine de çalışmayı bırakmadı. Ermenistan’a yaptığı neşeli bir yolculuğu anlatan bir kitap dışında, Sovyet toplumunu *Yaşam ve Yazgı*’dan daha da ağır eleştiren *Vsyo teçyot*’u tamamladı. Kısmen roman, kısmen düşünceler olan bu kitapta kamplar üzerine kısa bir inceleme, 1930 başlarındaki terör ve açlıkla ilgili zarif yazılar, Lenin’e ölçülü bir saldırı, Rus milliyetçilerinin bugün de kurtulamadığı o Rusya’ya has “köle ruhu”yla ilgili düşünceler yer alır. Ancak Grossman mide kanseri olmuştu; 14

1. Bu kopyayı Lipkin ve Zabolotskaya’nın uyarılarından sonra yapıp yapmadığı belli değildir.

2. *Index on Censorship* (Sansür Dizini), Cilt 5, Londra, 1985, s. 9-10. Bu makale 1984 Frankfurt Kitap Fuarı konuşmasının elden geçirilmiş bir çevirisidir; Voynoviç bu fuarda, 1970’te *Yaşam ve Yazgı*’yı Batı’ya kaçırان kişının kendisi olduğunu söyledi. Daha sonra ortaya çıkarılan iki mikrofilm de Andrey Saha-rov ve Yelena Bonner’in yardımıyla yapılmıştı.

3. *Stalingrad*, s. 87.

4. *Stalingrad*, s. 78.

Eylül 1964 günü geç saatlerde, Berdiçev Yahudilerinin katledilişinin yirmi üçüncü yıldönümünde öldü.¹

* * *

Yaşam ve Yazgı'nın yapısı *Savaş ve Barış*'inkine benzer: Bütün ülkenin hayatı tek bir ailenin üyelerinin başından geçen bir dizi olay aracılığıyla ele alınır. Aleksandra Vladimirovna Şapoşnikova ruhsal köklerini devrim öncesi entelijensiyasının halkçı geleneklerinden alan yaşlı bir kadındır; çocukları ve onların aileleri romanın temel figürüdür. Bir Rus çalışma kampı ve bir fizik enstitüsünde geçen iki alt olay örgüsü, Aleksandra Vladimirovna'nın büyük kızı Lyudmila'nın eski ve yeni eşleri çevresinde gelişir. Diğer iki alt olay örgüsü Aleksandra Vladimirovna'nın küçük kızı Yevgeniya'nın eski kocası ve yeni nişanlısını izler. Eski koca Krımov tutuklanıp Lubyanka'ya gönderilir; yeni nişanlı Novikov, Stalingrad'da önemli bir rol oynayan bir tank birliğine komuta ettikten sonra, yetkililerle de anlaşmazlık yaşar. Diğer alt olay örgülerinde Şapoşnikov ailesinin arkadaş ve akrabaları yer alır: Biri Stalingrad Enerji Santrali'nde çalışır, biri cephede görevdedir, bir başkası Alman toplama kamplarından birinde ayaklanma örgütlemeye çalışır, bir diğeri de hayvan kamyonu ile gaz odasına götürülür.

Grossman bir keresinde Stalingrad'daki sokak çarpışmaları sırasında sadece *Savaş ve Barış*'ı okuyabildiğini yazmıştı.² Ona benzer bir başlık seçmiş olması da okuru iki romanı karşılaştırmaya zorlar. *Yaşam ve Yazgı* bu karşılaştırmadan kazançlı çıkar. Grossman'ın Stalingrad'dan bahsetmesi en az Tolstoy'un Austerlitz'i kadar canlıdır. Grossman'da, ister bitmeyen bir bombardıman, ister savaşın "evcil" ayrıntıları, yani iyi bir sığınak bulmanın önemi söz konusu olsun hep inandırıcıdır. General Çuykov'un sığınacağının yıkılmasının subayların astlarını peş peşe sığınaklarından çıkarmasına yol açmasının hikâyesi

1. 14 Eylül aynı zamanda Grossman ile Olga Mihaylovna'nın evlilik yıldönümüydü; herhalde bu da Grossman için karısının annesinden hoşlanmamasının ve bunun trajik sonuçlarının acı verici bir hatırası olmalı.

2. *The Bones of Berdichev*, s. 239.

de aynı zamanda şaşırtıcı şekilde gülünç olan birçok bölümden sadece biridir.

Grossman, Stalingrad'ı savunanlar arasında bir yoldaşlık ve eşitlik havasının gelişmesini anlatıyor; ardından bu havanın onu Almanlardan bile daha tehlikeli bulan parti görevlileri tarafından yok edilmesini gösteriyor. Sovyet zaferinden sonra Stalingrad'da, yıkılmış olan şehrin dünyanın ilgi odağı olmaktan, "ruhu özgürlük olan bir dünya şehri" olmaktan çıkıp yıkık şehirlerden herhangi biri haline gelişiyle yaşanan hüznü de çok dokunaklı bir şekilde anlatıyor.

Tolstoy gibi Grossman da birçok bakış açısını benimsiyor; sıradan bir askerin doğrudan algısıyla bir tarihçi ya da filozofun daha yüksek perspektifine dek uzanıyor. Grossman'ın genel düşünceleri Tolstoy'unukilerden daha ilginç ve çeşitli; bazıları unutulmaz bir netliğe sahip. Tutuklanmadan hemen önce, Kırım, masum yoldaşları tutuklanırken onun ses çıkarmamasına neden olan tek şeyin korku olmadığını anlıyor:

Devrimci amaç, ahlak adına ahldan uzaklaştırıyordu (726).

Tutuklandıktan sonra, Kırım'ın düşünceleri şiir etkisine kavuşur:

Devrimin canlı bedeninden derisi yüzölüyor, yeni dönem bu derinin içine süzölmek istiyor, proletarya devriminin kanlı canlı eti, dumanı tüten iç organları ise çöpe atılıyordu, yeni dönemin onlara gereksinimi yoktu. Devrimin derisi gerekliydi, bu deriyi de insanlardan diri diri yüzüyorlardı.

Devrimin derisini üzerlerine çekenler, onun sözleriyle konuşuyorlar, onun hareketlerini yineliyorlardı ama farklı bir beyne, farklı ciğerlere, böbreklere, gözlere sahiptiler (1147).

Bazen Grossman'ın düşünceleri, gücünü imgelemden değil yavaş, kasıtlı mantıktan alır; totaliter devletlerin modern fizikle aynı ilkelerle hareket ettiği, ikisinin de sebep ve sonuçtan çok olasılıklarla, bireyler ya da parçacıklardan çok geniş kümelerle ilgilendiği fikri roman boyunca işlenir. Bazen mantıkla şiir birleşir; Stalingrad'da antisemitizm kılıcını Hitler'in

elinden alan Stalin imgesi, Nazizm ile Stalinizmin özünde aynı fenomen olduğu savı için güçlü bir etki sağlar.

Grossman kendi inançlarını, en açık şekilde, yakın geçmişte yirmi bin Yahudinin katledilmesine¹ tanık olmuş eski bir Tolstoy'cu olan İkonnikov'un yazdığı söylenen bir tezde dile getirir. Ne zaman bir yeni dünya düzeni vaadi duysak bu düşünceleri hatırlamamızda yarar var:

Kendisi de sonsuza dek sürecek, ancak hiçbir zaman iyiliği alt edemeyecek olan kötülük tarafından yenilmeyecek iyiliğin doğduğu bir yerde çocuklar ve yaşlılar ölecek, kan akacaktır. (...) İnsanın tarihi, kötülüğü yenmek isteyen iyiliğin savaşı değildi. İnsanların tarihi, insanca olan şeylerin tohumunu ezip öğürtmek isteyen büyük kötülüğün savaşıydı (562,567).

Anlaşılan, sadece bireyler bu kazanı canlı tutabilir ve ancak devlet ideolojilerinin sahiplenmediği bir dille bahsedilebilir bundan. Bir gaz odasının inşasında çalışmayı reddettiği için öldürülmeyi kabullenmeden önce, İkonnikov bir İtalyan rahibe İtalyanca, Fransızca, Almanca karışımı bir dille sorar: “*Que dois-je faire, mio padre? Nous travaillons dans una Vernichtungslager.*” (Ne yapmalıyım peder? İmha kampında çalışıyoruz.) Grossman'ın üslubu için bazen sıkıcı, tipik Sovyet üslubu denmiştir; Grossman'ın birçok şiir türüne yatkın olduğunu, İkonnikov'un kırık dökük dilinden Krımov'un kendi kendini yıkan zarifliğine dek birçok üsluba yatkın olduğunu söylemek daha doğru olur, ama şiirden de kuşku duyduğundan, onu ancak sıradan dil yeterli gelmediğinde kullanır.

Belki tek bir açıdan Grossman Tolstoy'un gölgesinde kalıyor: Onda Tolstoy'un hayatın zenginliğini, bütünlüğünü dile getirme yeteneği yok. *Yaşam ve Yazgı*'da Tolstoy'un genç Nataşa Rostova'sı yok. Fakat Grossman Avrupa tarihinin en karanlık dönemlerinden birini yazıyor ve romanın genel havası –son bölümde karın ve buzun üstünde yoğun bir şekilde ışıldayan, Byerojkin ile karısına “çalılıkları yarıp geçer gibi ışığı da yarıp geçmek gerekiyor” hissi veren bahar güneşine söylenen övgüye

1. Berdiçev'de bu kadar Yahudinin öldüğüne inanılıyordu.

rağmen– döneme uygun şekilde kasvetlidir; alt olay örgülerinin çoğu anakarakterlerden en az birinin ölümüyle sona erer.¹ Buna rağmen, Grossman sevgi, inanç ve umuttan yoksun değildir; hatta bir Sovyet ya da Nazi toplama kampında bile ahlaki ve insani davranmamızın mümkün olduğuna inanmasında güçlü, ılımlı bir iyimserlik de vardır. Onun ahlaki seçimin acı ve karmaşıklığının, suçu, belirsizliği ve kararsızlığı hassas bir şekilde kavramış olması eserine sıra dışı bir değer katıyor.

Bu hassas ahlaki anlayış, Grossman'ı çok farklı ölçekte çalışan bir yazara, Anton Çehov'a bağlayan birçok nitelikten sadece biri. *Yaşam ve Yazgı*'nın tek tek birçok bölümü şaşırtıcı bir şekilde Çehov'un kısa öykülerini hatırlatıyor. Toplama kampı yetkililerine daha birkaç saat önce tartıştığı bir arkadaşını öldürmüş olan suçlunun adını söyleyerek ölümüne neden olan Abarçuk; kendisi için çok önemli olan dürüstlük duygusunu yeniden kazanan Abarçuk, ölü dostuna öfkeli ve suçluyla aynı hisler içindedir. Okur Abarçuk'un cesaretine hayran olmakla kendi kendini haklı görmesine tepki duymak arasında kararsız kalır.

Stalingrad'da, Alman bombardımanı yüzünden bir çukurun içinde birkaç saat saklanmak zorunda kalan genç asker Klimov'la ilgili bölümde de buna benzer Çehov ironisiyle karşılaşılır. Bir Rus yoldaşın yanında yattığını düşünür ve insan sıcaklığına büyük ihtiyaç duyarken bu yetenekli asker, aynı çukura sığınmış olan bir Alman askerinin elini tutmaktadır. Ancak bombardıman sona erince askerler yaptıkları hatanın farkına varır; sessizce dışarı çıkarlar, ikisi de bir üstün onları görmesinden ve düşmanla işbirliği yapmakla suçlamasından kaygılanır. Grossman, Almanların eline düşen Semyonov adlı bir Kızıl Ordu şoförüyle ilgili bölümde de buna benzer ama daha hassas sorular sorar. Almanlar Semyonov'u ölmek üzereyken serbest bırakır ve Hristya Çunyak adlı yaşlı bir Ukrayna köylüsü onu evine alıp besler, ona bakar.² Bir ay kadar sonra gücünü

1. Buna dikkatimi çektiği için Daniel Rancour-Laferrriere'e minnettarım. Teaching Notes for a Seminar on Current Russian Prose, Rus. 224, California Üniversitesi, Davis, 1987.

2. Grossman'ın kurgusal olmayan bir Hristya Çunyak'la görüşmesi için bkz. Grossman, *A Writer at War*, s. 253. Sıkça yaptığı üzere, Grossman onu etkilemiş olan gerçek bir kişiyi ele almaktadır.

toplayan Semyonov komşulardan biriyle sohbet ederken söz kolektifleştirmeye gelir. Semyonov onu kurtaran kadının bir zamanlar tıpkı kendisi gibi açlıktan ölme tehlikesi atlatmış olduğuna inanmakta güçlük çeker. Hristya da o gece yatmadan önce istavroz çıkarma ihtiyacı duyar; Semyonov'un kolektifleştirmeyi onayladığını ve tıpkı on iki yıl önce bütün ailesini öldüren komünistler ve Komsomol üyeleri gibi onun da Moskova'dan geldiğini bilmiş olsa belki de hayatını kurtarmazdı diye hissederiz. Onun iyilik yeteneği anlayıştan bağımsız görünür; bir anlayış yoksunluğuna da dayanabilir.

Yaşam ve Yazgı nasıl bir dizi küçük hikâye gibi okunabiliyorsa, Çehov'un hikâyeleri de –Grossman'a göre– tek bir destan gibi okunabilir. Grossman'ın karakterlerinin birinin Çehov'a gösterdiği saygı Grossman'ın kendi umut ve inançlarının bir ifadesidir:

Çehov, bizim bilincimize koskoca Rusya'yı, onun bütün sınıflarını, bütün katmanlarını, bütün çağlarını soktu... Bu kadar da değil! O, bu milyonları demokrat olarak soktu bilincimize, anlıyor musunuz, Rus demokrati olarak! (...) Çehov, Tanrı bir kenara çekilsin, yüce ilerici düşünceler bir kenara çekilsin, insandan başlayalım, piskopos olsun, köylü olsun, milyoner fabrikatör olsun, Sahalin sürgünü olsun, bir lokantada garson olsun, her kim olursa olsun insana karşı iyi ve dikkatli olalım, insana saygı, sevgi ve merhamet göstereceğimiz bir yerden başlayalım, bu olmazsa hiçbir şey yapamayız, demişti (392-393).

Yaşam ve Yazgı'ya belki de insan doğasına dair bir Çehov destanı denebilir; bütün büyük destanlar gibi o da kendi çerçevesinden sık sık taşar. Ölüm kampına giden trende, orta yaşlı, çocuksuz bir doktor olan Sofya Osipovna Levinton, birçok çocukluk anısının yanı sıra kendi doğum gününü, 12 Aralık tarihini de vermiş olduğu, David adlı küçük bir erkek çocuğu evlat edinir. İlk kez tanıdığı David'i de Yahudileri de terk etmeyi reddeden Sofya, doktor ve cerrahların öne çıkmasını emreden bir Alman subayına yanıt vermeyerek kendini feda eder. Sofya ve David gaz odalarına doldurulan kalabalığın içinde yer alır. Önce David ölür ve Sofya kollarının arasında

onun bedeninin kendini bıraktığını hisseder. Bu bölüm şöyle sona erer:

... çocuk da kuş kadar küçük bedeniyle Sofya Osipovna'dan önce gitmişti.

"Anne oldum," diye düşündü.

Bu onun son düşüncesiydi.

Ama yüreğinde hâlâ yaşam vardı; yüreği sıkışmıştı, acı çekiyordu, sizlere, canlı ve ölü insanlara acıyordu; midesi bulandı, Sofya Osipovna, David'i bir oyuncak bebek gibi vücuduna bastırıyor, kendisi de ölüyor, bir oyuncak bebek oluyordu (762).

Ölürken Sofya Osipovna, annelik hislerinin gücünü ilk kez hisseder. Bir anne olmuştur – ama çocuğu hayata mı yoksa ölüme mi doğurmuştur? Bunu söyleyemeyiz: David ölü, ama David/Vasili hayatta – ve Sofya da bir bakıma hayatta olmalı, çünkü kalbi sadece ölümler ve ölenler için değil, çağdaşları için çarpmakla, "sizler"e, yani okurlara acımaktadır. Belki de Vasili Grossman'ı –ya da okurlarından birini– daha az acı verici olmasa da, daha tam ve derin olacak bir hayata doğurmuştur.

Çornaya Kniga için Ehrenburg'a yazdığı bir mektupta söylediği gibi, Grossman ölümler adına, "toprak altında yatanlar adına" konuşmayı ahlaki sorumluluğu saymaktadır.¹ Fakat en az bunun kadar önemli olan şey, kendisini ölümlerin desteklediğini hissetmesidir; onların gücünün onun yaşayanlara karşı sorumluluğunu yerine getirmesini sağlayacağına inanıyordu. Viktor Ştrum'un hikâyesinin ölçülü bir iyimserlikle sona ermesi bunu gösterir. Beklenmedik bir şekilde masum olduğuna inandığı insanlara ihanet ettikten, sırf yeni ayrıcalıklarını kaybetmeyi göze alamadığı için çirkin bir resmî mektubu imzalamayı kabul ettikten sonra, Ştrum ölmüş annesinin ona başka bir zaman daha iyi davranması için destek olacağını umut ettiğini söyler; romanda son olarak şöyle söyler:

"Neyse bakalım (...) belki de gücüm yeter. Senin gücün anne" (1146).

1. *The Bones of Berdichev*, s. 206.

Grossman'ın duyguları, annesine ölümünün yirminci yıldönümünde yazdığı mektupta ortaya çıkar:

Ben sen oldum sevgili anne, yaşamım boyunca sen de yaşayacaksın. Öldüğüm zaman bu kitapta yaşamaya devam edeceksin, sana adadığım ve kaderi senin kaderine bağlı olan bu kitapta.¹

Annesinin kitapta yaşamayı sürdüreceğine inanması onun *Yaşam ve Yazgı'yı* canlı bir varlık gibi hissetmesine yol açmıştır.² Hruşçov'a yazdığı mektup bir davetle sona erer:

Benim hayatımı adadığım kitap hapiste olduğu sürece benim bugünkü halimde, fiziksel özgürlüğümde bir anlam ya da doğruluk yok. Çünkü ben o kitabı yazdım ve onu reddetmedim ve reddetmiyorum. (...) Kitabımın özgür bırakılmasını istiyorum.³

* * *

John Garrard eşi Carol'la birlikte "Berdiçev'in Kemikleri: Vasili Grossman'ın Yaşamı ve Yazgısı" adlı, güzel bir Grossman biyografisi yazdı. Bana Grossman açısından "iki açık yara" diye nitelediği şeyi anlatmıştı.

Birinci yara, bugüne dek eski Sovyet topraklarında, yerel halkın Sovyet Yahudilerinin ölümündeki rolü, suç ortaklığı konusunda işlediği sükût cinayeti. Geçen ay Amerikan Barış Birliği'nden birinin Berdiçev'e atandığını duydum. Katliam sahalarını saptamaya çalışmış. Ukraynalı dostlarından (Ukraynaca konuşabiliyor) yardım istediği zaman, ona boş boş bakıp böyle bir katliam olmadığını, böyle çukurlar olmadığını söylemişler. İkinci yara da Stalingrad Çarpışması'yla ilgili. Ünlü Sta-

1. *The Bones of Berdichev*, s. 353.

2. (Krş.) Alice Nakhimovsky: "Grossman'ın kendi yazılarında ve Rusya'da onun hakkında yazılmış her şeyde kitaptan genellikle canlı bir varlık gibi bahsedilmektedir." (*Russian-Jewish Literature and Identity* [Rus-Yahudi Edebiyatı ve Kimliği], John Hopkins Üniversitesi yayını, 1992, s. 115).

3. *Literature and Identity*, s. 115.

lingrad mozolesine uzanan duvarın üzerindeki dev granit harflerde, bir Alman askeri şöyle soruyor: “Bize yeniden saldırıyorlar, ölümsüz olabilir mi bunlar?” Mozolenin içinde bir Kızıl Ordu askerinin yanıtı altınla yazılmış: “Evet, gerçekten de ölümsüzdük ve çok azımız hayatta kalabildi, ama yüce Rusya Ana için yurtseverlik görevimizi yerine getirdik hepimiz.” Bu sözler Grossman’ın önce *Krasnaya Zvezda*’da, sonra da *Pravda*’da yayımlanan makalesi, *Napravleniye Glavnora Udara*’dan (Asıl Taarruzun Yönü, 1942) alındığı halde, anıtın tasarımcıları bunları Grossman’ın yazdığını belirtmemişler. Anıttaki rehberler bile hâlâ bu sözleri kimin yazdığını bilmediklerini söylüyorlar.¹

Savaş sırasında Grossman’ın makaleleri Sovyet halkı için büyük önem taşıyordu. Cephe, askerler gruplar halinde toplanıyor, biri hepsine tek kopya gelen *Krasnaya Zvezda*’yı okuyordu. John ve Carol Garrard’ın ifadesiyle, “Batı’da *Krasnaya Zvezda*’nın Doğu Cephesi’nde oynadığı role benzer bir rol oynamış tek bir gazetecilik örneği yok.”² Stalingrad’da çarpışmış olan yazar Viktor Nekrasov da, “(Grossman) ve Ehrenburg’un yazılarıyla dolu gazeteleri elimizde paramparça oluncaya dek okurduk,” diye hatırlıyor.³ Elbette Grossman’ın sözlerinin sahipsiz kalması utanç verici. Fakat Grossman olsa buna omuz silkerdi: Onu asıl üzecek olan şey, insanların “toprak altında yatanlar adına söylediği sözler”i kabul etmemesi olurdu.

Ocak 2006

Çeviri: Sabri Gürses

1. Bkz. Garrard’ın Grossman makalesi, *Encyclopedia of Europe 1914-2004* (Avrupa Ansiklopedisi 1914-2004), Scribner, 2006.

2. *The Bones of Berdichev*, s. 140.

3. Frank Ellis, *Vasiliy Grossman: The Genius and Evolution of a Russian Heretic*. Berg, 1994, s. 48.

BİRİNCİ KISIM

I

Toprağın üzerine sis çökmüştü. Otomobil farlarının ışığı, şose boyunca uzanan yüksek gerilim tellerinde yansıyordu.

Yağmur yoktu, ama şafak vakti toprak nemliydi ve kırmızı trafik ışığı yandığında ıslak asfalt üzerinde belli belirsiz kırmızımsı bir leke oluşuyordu. Kampın soluk alıp veriş i kilometrelerce öteden hissediliyor, teller, şose ler ve demiryolları gitgide yoğunlaşarak kampa doğru uzanıyordu. Düz çizgilerle dolu bir boşluktu bu; toprağı, sonbahar havasını, sisi kesen dikdörtgen ve paralelkenar lardan oluşan bir boşluk.

Uzaklardan ağır ve alçak siren sesleri duyuluyordu.

Şose, demiryoluna doğru yaklaştı ve çimento torba ları taşıyan kamyon kafilesi sonu gelmez bir yük katarı yla hemen hemen aynı hızda bir süre yol aldı. Asker ka putu giymiş şoförler, yanlarından geçen dizi dizi vagon lara, soluk lekeler halindeki insan yüzlerine bakmıyor lardı.

Sisin içinden betonarme direkler arasına gerilmiş sı ra sıra tellerden oluşan kamp çiti ortaya çıktı. Barakalar, geniş ve düz sokaklar oluşturarak uzanıyordu. Barakala rın tekdüzeliğı çok büyük bir kampın zalimliğini ortaya koyuyordu.

Milyonlarca Rus köy evi arasında birbirine tıpatıp benzeyen iki tane ev yoktur, olamaz da. Hepsi hayat doludur ve benzersizdir. İki insanın, iki yabancı çalısının birbirinin aynısı olması düşünülemez... Yaşamın özgünlüğünün ve kendine özgü özelliklerinin kaba kuvvetle silinmek, yok edilmek istendiği yerlerde yaşam söner.

Kır saçlı makinistin dikkatli, küçümseyerek bakan gözleri beton direklerin, –üzerinde hareketli projektörler olan başka yüksek direklerin, içinde camdan bir fanusla üstü örtülmüş makineli tüfeğin yanında bir askerin nöbet beklediği– beton kulelerin bir görünüp bir kayboluşunu izliyordu. Makinist, yardımcısına göz kırptı, lokomotif uyarı düdüğü çaldı. Elektrikle aydınlatılmış kulübe, aşağı indirilmiş, çizgi çizgi boyalı parmaklığın önündeki araba sırası, trafik ışığının kırmızı boğa gözü bir an görünüp kayboldu.

Karşı yönden gelen bir katarın düdük sesleri duyuldu uzaktan. Makinist, yardımcısına, “Zucker geliyor, korkunç sesinden tanırım onu, yükünü boşaltmış, boş vagonları Münih’e götürüyor,” dedi.

Boş katar gümbürdeyerek, kampa giden katarla aynı hizaya geldi, parçalanmış hava çatırtılı bir ses çıkardı, vagonların arasından gri ışıklar göz kırptı, sonra yine bir boşluk ve sonbahar sabahının ışığı, yırtık bez parçaları olmaktan çıkıp, düzgün uzanıp giden bir kumaş halinde birleşti.

Makinist yardımcısı, küçük cep aynasını çıkarıp bir şey bulaşmış olan yüzüne baktı. Makinist, bir el hareketiyle ondan aynayı istedi.

Makinist yardımcısı kaygılı bir sesle şöyle dedi:

“Ah, *genosse*¹ Apfel, inanın bana, şu vagonların dezenfeksiyon işi olmasaydı, sabahın dördünde değil, öğle-

1. (Alm.) Yoldaş. (Ç.N.)

ne doğru canımız çıkmış olarak geri dönebilirdik. Sanki kavşak merkezinde dezenfeksiyon işi yapılamamış gibi.”

Dezenfeksiyonla ilgili sonu gelmeyen konuşmadan yaşlı adama bıkkınlık gelmişti.

“İşine bak,” dedi, “bizi yedeğe vermiyorlar, dosdoğru ana boşaltma alanına gidiyoruz.”

2

Mihail Sidoroviç Mostovskoy’un bildiği yabancı dilleri II. Komintern Kongresi’nden sonra ilk kez ciddi olarak Alman kampında kullanması gerekmişti. Savaşın önce, Leningrad’da yaşarken arada bir yabancılarla konuşurdu. Londra ve İsviçre’deki göçmenlik yılları aklına geldi; oralarda, devrimci gruplar içinde pek çok Avrupa dili konuşulur, tartışılır, şarkılar söylenirdi.

Ranza komşusu İtalyan papaz Gardi, Mostovskoy’a, kampta elli altı farklı ulustan insanın yaşadığını söylemişti.

Yazgı, yüz ve giysi rengi, ayak sesleri, şalgamdan ve Rus tutukluların “balık gözü” dedikleri yapay hintirmişinden yapılmış ortak çorba. Kamp barakalarının on binlerce sakinde bunların hepsi aynıydı.

Yöneticiler açısından kamptaki insanlar numaralarına ve ceketlerinin üzerine dikilmiş bez şeridin rengine bakarak birbirinden ayrılıyordu: Siyasilerinki kırmızı, sabotajcılarinki siyah, hırsız ve katillerinki yeşildi.

İnsanlar, dilleri farklı olduğu için birbirlerini anlamıyorlardı ama aynı yazgı onları birleştiriyordu. Moleküler fizik ve eski elyazması uzmanları, kendi adını bile yazamayan İtalyan köylülerle ve Hırvat çobanlarla yan yana

ranzalarda yatıyorlardı. Bir zamanlar aşçıya kahvaltı hazırlamasını buyuran ve iştahının olmadığını söyleyerek kâhya kadını telaşa düşüren nazlı biriyle tuzlu morina balığı yemiş biri tahta tabanlarını takırdatarak yan yana çalışmaya gidiyorlar ve *Kosträger*'in, yani bloklarda kalan Rusların "kostrig" diye adlandırdıkları karavana taşıyanların hasretle yolunu gözlüyorlardı.

Kamp insanların yazgılarındaki benzerlik, farklılıktan doğuyordu. Tozlu bir İtalya yolunun kıyısındaki küçük bahçeli bir geçmişin hayali, Kuzey Denizi'nin sıkıntılı uğultusuyla ya da Bobruyska bölgesinde komuta heyetinin evindeki portakal rengi kâğıt abajurla birleşiyordu. İstisnasız bütün tutukluların geçmişi harikaydı.

Bir insanın kamp öncesi yaşamı ne kadar zor geçmişse o kadar çok yalan söylüyordu. Bu yalan pratik amaçlara değil, özgürlüğün övülmesine hizmet ediyordu: İnsan kamp dışında nasıl mutsuz olabilirdi...

Bu kamp, savaştan önce siyasi suçlular kampı olarak biliniyordu.

Nasyonal sosyalizm tarafından yaratılmış yeni bir siyasi mahkûm tipi ortaya çıkmıştı: Suç işlememiş suçlular.

Mahkûmların çoğu arkadaşlarıyla konuşurken Hitler rejimi hakkındaki eleştirilerini dile getirdikleri, politik içerikli fıkra anlattıkları için kampa düşmüşlerdi. Bildiri dağıtmamışlar, yasadışı partilere üye olmamışlardı. Bunları yapabilecek olmakla suçlanıyorlardı.

Savaş sırasında savaş tutsaklarının siyasi toplama kampına kapatılması da faşizmin bir yeniliğiydi. Almanya toprakları üzerinde uçağı düşürülmüş İngiliz ve Amerikalı pilotlar, Gestapo'nun ilgisini çeken Kızıl Ordu komutanları ve komiserleri buradaydı. Onlardan bilgi, işbirliği, konsültasyon, her tür beyannamenin altına imza istiyorlardı.

Kampta sabotajcılar, yani askerî fabrika ve inşaatlardaki işlerini izinsiz olarak bırakan devamsız işçiler vardı.

Kötü çalıştıkları için işçilerin toplama kamplarına kapatılması da nasyonal sosyalizmin bir buluşuydu.

Kampta ceketlerinde leylak rengi kumaş parçası olan insanlar vardı. Bunlar faşist Almanya'dan kaçan Alman sığınmacılardı. Bu da faşizmin bir yeniliği idi: Almanya'yı terk eden biri, yurtdışında rejime bağlılığını istediği kadar gösterebilir yine de politik düşman sayılıyordu.

Ceketlerinde yeşil şerit olanlar, yani yankesiciler ve hırsızlar, politik kamptaki ayrıcalıklı kesimdi; komutanlık, siyasilerin gözetimi konusunda onlara güveniyordu.

Bir adi tutuklunun politik tutuklu üzerindeki üstünlüğü de nasyonal sosyalizmin bir yeniliği olarak ortaya çıkıyordu.

Kampta, birbirine benzer bir yazgıya karşılık gelecek bez renginin henüz icat edilmediği, her birinin yazgısı kendine özgü insanlar bulunuyordu. Yılan oynatıcısı bir Hinduya da, Alman resim sanatını öğrenmek için Tahran'dan gelmiş bir İranlıya da, fizik öğrencisi bir Çinliye de nasyonal sosyalizm ranzada yer, bir tas sulu çorba ve bataklıkta on iki saatlik çalışma hazırlamıştı.

Trenlerin ölüm kamplarına, toplama kamplarına hareketi gece gündüz devam ediyordu. Tekerleklerin takırıtması, lokomotiflerin homurtusu, giysilerine dikilmiş beş rakamlı mavi numaralarıyla çalışmaya giden yüz binlerce kamp sakininin ayakbalarının çıkardığı gürültü yayılıyordu havaya. Kamplar Yeni Avrupa'nın kentleri olmuştu. Kendine özgü planlarıyla, sokakları ve meydanlarıyla, hastaneleriyle, pazarları ve bitpazarlarıyla, krematoryumları ve stadyumlarıyla büyümüş ve genişlemişlerdi.

Kentlerin kenar mahallelerinde bulunan eski hapisaneler, bu kamp-kentlere göre, bu kremasyon fırınlarının üzerindeki insanın aklını kaçıratan siyahımsı kızılığın yanında ne kadar saf, ne kadar sevecen, ne kadar babacan görünüyordu.

Yığınla mahkûmu yönetmek için çok büyük, neredeyse milyonluk gözetici ve gardiyan ordularının gerektiği düşünülebilir. Ama öyle değildi. Barakaların içinde hatta SS üniformalı hiç kimse görünmüyordu! Kamp-kentlerde polislik görevini bizzat mahkûmlar üstlenmişlerdi. Barakalardaki iç düzeni bizzat mahkûmlar takip ediyorlardı, kendi karavanalarına çürük ve donmuş da olsa bir tanecik patatesin girmesini, iri, güzel patateslerince ordunun erzak depolarına gönderilmek üzere ayrılmasını takip ediyorlardı.

Mahkûmlar kamp hastanelerinde ve laboratuvarlarında hekim, bakteriyolog, kamp kaldırımlarını süpüren bekçi, kampın ışığını, ısını, kamp arabalarının yedek parçasını sağlayan mühendislerdi.

Acımasız ve çalışkan kamp polisi, yani sol kollarına sarı pazubent takan *kapo*'lar, kamp çavuşları, blok çavuşları, baraka çavuşları, kampın genel işlerinden geceleri yatakhanelerde meydana gelen tek tek olaylara kadar kamp yaşamının tüm hiyerarşisini denetimleri altında tutuyorlardı. Mahkûmlar, kamp devletinin gizli işlerine, hatta ölüme gönderilecek kişilerin listelerinin oluşturulmasına, mahkûmların *dunkelkamera*, yani "karanlık oda" denilen beton hücrelerde sorgulanmasına katılıyorlardı. Kamp yöneticilerinin hepsi bir anda ortadan kayboldu bile mahkûmlar, kimsenin kaçmaması, çalışmaya devam etmesi için tellerdeki yüksek gerilimi kesmeyip sürdürcekmiş gibiydiler sanki.

Kapo'lar ve blok çavuşları komutanlığa hizmet ediyorlardı, ancak arada sırada üzülüp iç çekiyorlar, hatta zaman zaman kremasyon fırınlarına gönderdikleri insanlar için gözyaşı döküyorlardı... Ancak bu ikili davranış kendi adlarını listeye koyacak noktaya varmıyordu. Mihail Sidoroviç'e asıl uğursuz ve iç karartıcı gelense nasıyon sosyalizmin, kampa halktan uzak, tek gözlüğünün

ardından burnu havada bakan biri gibi gelmemiş olmasındı. Nasyonal sosyalizm kamplarda yakın bir dost gibi, bir akraba gibi yaşıyor, kendini basit halktan ayrı tutmuyor, halkın yaptığı şakaları yapıyor ve yaptığı şakalara da gülünüyordu. Halktan biriydi ve basit davranıyordu, özgürlükten yoksun bıraktığı insanların dilini de, ruhunu da, aklını da çok iyi biliyordu.

3

Mostovskoy, Agripinna Petrovna, askerî hekim Levinton ve şoför Semyonov, bir ağustos gecesi Stalingrad'ın kenar mahallelerinden birinde Almanlar tarafından tutuklandıktan sonra piyade tümeninin karargâhına götürülmüşlerdi.

Agripinna Petrovna'yı sorguya çektikten sonra salıvermişlerdi ve çevirmen, jandarma görevlisinin emriyle ona bir nohut ekmeğiyle iki kırmızı renkli otuz rublelik vermişti; Semyonov'u Vertyaçiy köyü bölgesindeki kampa gönderilen tutsaklar kafilesine kattılar. Mostovskoy ve Sofya Osipovna Levinton'u ordu grup karargâhına götürdüler.

Mostovskoy, Sofya Osipovna'yı son kez burada gördü. Sofya Osipovna, kepsiz, rütbeleri koparılmış olarak tozlu avlunun ortasında duruyordu ve gözleriyle yüzünün sert, öfkeli ifadesi Mostovskoy'u büyülemişti.

Mostovskoy'u üçüncü sorgulamadan sonra bir katarın tahıl yüklendiği tren istasyonuna yaya olarak götürdüler. On tane vagon, Almanya'ya çalışmaya gönderilen genç kız ve erkekleri taşıyordu. Mostovskoy trenin hareketi sırasında kadın sesleri duyuyordu. Tahta sıralı bir

Grossman'ın eseri, toprak altında yatanların sesi, baskı rejimlerinin yaşama ve özgürlüğe asla galip gelemeyeceğinin ölümsüz bir belgesi olmaya devam ediyor. Sovyet Rusya'nın büyük yazarlarından ve tarihin en önemli savaş muhabirlerinden Vasili Grossman, başyapıtı *Yaşam ve Yazgı*'yı 1950'lerde kaleme aldı. Ustası Tolstoy'un dev eseri *Savaş ve Barış* gibi, büyük bir muharebenin, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Stalingrad savunmasının etrafında şekillenen bir dönem romanı olan *Yaşam ve Yazgı*, her şeye rağmen direnen insanların kaderini anlatmakla kalmıyor, Stalin Rusya'sında yaşananları gerçekçi bir dille gözler önüne seriyordu.

Stalin'in ölümünden sonra yaşanan yumuşama döneminde kitabın yayımlanabileceğini düşünen Grossman yanılıyordu. Yetkililer yazarı değil ama kitabı mahkûm etti. KGB müsveddelerine, hatta daktilo şeritlerine bile el koydu. Politbüro'dan Mihail Suslov'un deyişiyle, "Kitabın yayımlanabilmesi için en az 300 yıl geçmesi gerekiyordu." Grossman, umutsuzluk ve hayal kırıklığı içinde, 1964'te öldü.

Ancak *Yaşam ve Yazgı*'nın yazgısı yazarından farklı oldu. Kitabın iki kopyası daha vardı ve gizlice ülke dışına çıkarıldı; 80'lerde Batı'da basıldığında, özellikle Fransa, İngiltere ve ABD'de büyük yankı uyandırarak zamanla bir milyonun üzerinde okura ulaştı.

#tarihroman #ikincidünyasavaşı #stalingradsavunması #insanlık #yahudilik

 CAN

canyayinlari.com | f | | canyayinlari

roman

ISBN 978-975-07-5948-2

9 789750 759482